

<https://doi.org/10.31891/PT-2023-3-3>

УДК 159.923.2

Людмила МІХЄЄВА

кандидат педагогічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0003-0369-1129>

e-mail: mikheieval@khmnu.edu.ua

Олена КУЛЄШОВА

кандидат психологічних наук, доцент,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-5428-2670>

e-mail: kuleshovaO@khmnu.edu.ua

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТРИВОЖНОСТІ В СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті висвітлено механізм переживання тривожності студентами-першокурсниками різної статі в умовах війни. Охарактеризовано психологічні основи понять «стать», «гендер», «гендерні особливості» студентів та сфери, в яких вони проявляються. Авторами розкрито поняття «тривожність», визначено її види та рівні. Охарактеризовано концептуальні теорії та підходи до вивчення тривожності в осіб юнацького віку. Описано психологічні детермінанти виникнення тривожності та особливості її прояву в осіб юнацького віку. Проаналізовано гендерні особливості осіб юнацького віку з метою виявлення існуючого взаємозв'язку між гендерними відмінностями та проявом тривожності в юнацькому віці.

Ключові слова: *стать, гендер, гендерні особливості, тривожність, особистісна тривожність, ситуативна тривожність, юнацький вік.*

Liudmyla MIKHEIEVA, Olena KULESHOVA

Khmelnyskyi National University

GENDER SPECIFICS OF ANXIETY EXPRESSION AMONG FIRST- YEAR STUDENTS DURING TIMES OF WAR

This article highlights the mechanism of anxiety experience among first-year students of different genders in the context of war. It characterizes the psychological foundations of the concepts «sex», «gender» and «gender specifics» of students, as well as the areas in which they manifest. The authors explore the concept of «anxiety», define its types (personal and situational/reactive anxiety) and levels. They describe conceptual theories and approaches to studying anxiety in young individuals. Psychological determinants of anxiety emergence (personal, adaptation-related, and motivational) are outlined, along with the features of its manifestation (emotional, behavioral, physiological) in young individuals. It is established that gender specifics can influence communicative behavior, professional self-realization, and emotional sphere. Gender specifics of young individuals are analyzed to identify the existing correlation between gender differences and the expression of anxiety during adolescence.

To achieve the stated goal, experimental research was conducted at the Khmelnytskyi National University. The experimental sample consisted of 88 first-year students majoring in Psychology and Physical Education at the Faculty of Health, Psychology, Physical Education, and Sports, including 45 females and 43 males aged 16 to 18. The «Masculinity-Femininity»

methodology by S. Bem was used to determine gender role type (androgynous, feminine, masculine), and the «State-Trait Anxiety Inventory» by Ch. Spielberger adapted by Yu. Khani was used to measure levels of personal and situational anxiety.

The results of the experimental research are analyzed. It is established that gender specifics and anxiety are interdependent. The research findings underscore the relevance of the identified issue and emphasize the necessity of developing a psycho-pedagogical program to reduce anxiety levels among young individuals.

Keywords: sex, gender, gender specifics, anxiety, personal anxiety, situational anxiety, adolescence.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Складні соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні, стають підґрунтям нестабільності соціальної ситуації розвитку особистості. Серед психологічних проблем юнацького віку в останній час особливого значення набула проблема невизначеності та непередбачуваності майбутнього, що викликає у більшості молодих людей стан емоційної напруженості. Таке підвищення кількості тривожних молодих людей спостерігається саме у періоди нестабільності соціальних умов, а саме: повномасштабна війна росії проти України, велика кількість вимушено переміщених осіб, зміна звичних умов життєдіяльності, зростання кількості негативної інформації, адаптація до соціально-психологічних змін ставить високі вимоги до молодих людей тощо. Життя людей в цілому і осіб юнацького віку зокрема значно залежить від стану їх емоційної сфери. Найпоширенішою формою прояву підвищеного емоційного стану є тривожність, що супроводжує всі види діяльності людини.

Однією з детермінант прояву тривожності молоді є гендерні особливості, що спричинені соціально-культурними умовами й окреслюють, що юнаки та дівчата мають певні відмінності, у тому числі емоційного стану. Гендерні особливості, які в юнацькому віці стають яскравіше окресленими, впливають на різні сфери життєдіяльності особистості, серед яких комунікативна поведінка, професійна самореалізація та емоційна сфера.

Разом з тим, важливо зазначити, що, незважаючи на величезний внесок дослідників у розробку шляхів зниження стану емоційної напруженості в осіб юнацького віку, спостерігається значне збільшення кількості тривожних молодих людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Методологічні засади дослідження проблеми тривоги та тривожності закладено в наукових працях як видатних вітчизняних психологів (О. Захаров, М. Кияшко, Б. Кочубей, Н. Левітов,

О. Новікова, І. Ясточкіна, Ю. Ханін), так і відомих закордонних науковців (А. Адлер, Е. Еріксон, К. Ізард, Н. Імедадзе, Ч. Спілберг, Дж. Тейлор, К. Хорні, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Юнг).

Вивченню й аналізу різних аспектів проблеми гендерних відмінностей, гендерних ролей і стереотипів, гендерної ідентифікації присвячено дослідження О. Бабич, С. Бем, П. Бергер, М. Білинської, Е. Булгак, Т. Говорун, А. Гринечко, Є. Діденко, О. Кізь, О. Кікінежді, Н. Кодацької, С. Кондратюк, В. Кравець, Г. Сілласте, П. Терпімової та інших.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у виявленні та вивченні гендерних особливостей прояву тривожності в юнацькому віці в умовах війни.

Виклад основного матеріалу

Останнім часом поняття «гендер» набуває популярність і широкий вжиток, що свідчить про актуальність проблем, пов'язаних з розподілом соціальних ролей в суспільстві залежно від приналежності до певної статі. Формування та розвиток демократичних цінностей у соціумі передбачає необхідність створення рівних прав для реалізації запитів й інтересів усіх членів суспільства незалежно від їх віросповідання, біологічної статі, національності, достатку, соціального статусу тощо.

Активні члени суспільства останнім часом намагаються продемонструвати та довести іншим дві ідеї: 1) немає відмінностей у соціально-психологічних особливостях поведінки жінок і чоловіків; 2) чоловіки та жінки повинні мати однакові в усіх сферах життєдіяльності особистості права. Стосовно останнього твердження, то його прийняла та підтвердила більша половина суспільства, а щодо першої ідеї, то серед як пересічних громадян, так і науковців продовжуються палкі дискусії та суперечки.

У широкий вжиток термін «гендер» увійшов у 1970-х рр. у західні вчення й у 1990-х рр. у вітчизняну науку завдяки дослідженням американського науковця Роберта Столлера. Виступивши у 1963 р. перед психоаналітиками на конгресі у Стокгольмі з промовою про поняття гендерної (соціостатеві) самосвідомості, Р. Столлер започаткував вивчення таких процесів як гендерна ідентифікація й гендерна соціалізація. Ідея Р. Столлера ґрунтувалась на розмежуванні біологічного та культурного.

У «Словнику гендерних термінів» визначено, що гендер (від англ. «gender» – рід) – це соціальна, культурна, символічна будова статі,

що спрямована на визначення конкретного асоціативного зв'язку, забезпечення повноцінної комунікації й підтримку соціального порядку [6].

Ще в середині 1980-х рр. американська науковиця Дж. Скотт стверджувала, що: 1) поняття «стать» спрямоване лише на біологічну розбіжність жінок і чоловіків; 2) поняття «рід» полягає у позначенні граматичного явища; 3) термін «гендер» звертає увагу на соціальні властивості жінок і чоловіків, що виникають у процесі їх суспільної діяльності й які, в цілому, характеризують самотність їх соціальної поведінки, не знімаючи та не заперечуючи при цьому статевої відмінностей [1.].

У широкому розумінні під гендером варто розуміти сконструйовану соціумом і підтримувану соціальними інститутами систему правил, норм, цінностей і властивостей чоловіків і жінок, їх способу мислення, стилю життя, поведінки, відносин і ролей, які вони набувають як особистості в процесі життєдіяльності в суспільстві, що, в першу чергу, визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами існування та показує уявлення про жінку та чоловіка згідно їх статі.

Аналіз психологічної літератури дозволив констатувати, що під гендерними особливостями варто розуміти характерні ознаки чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя, способу мислення, ролей і відносин, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що фіксують уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі. Гендерні особливості здатні впливати на різні частини життєдіяльності людини, до яких варто віднести, в першу чергу, комунікативну поведінку, професійну самореалізацію та емоційну сферу. Найбільш чутливим віком для формування та закріплення гендерних відмінностей є юнацький вік.

Поняття «тривожність» багатоаспектне. У словниках воно відзначається з 1771 р. У Сучасному тлумачному психологічному словнику «тривожність» (готовність до страху) трактується як «стан доцільного підготовчого підвищення сенсорної уваги і моторного напруження в ситуації можливої небезпеки, що зумовлює відповідну реакцію на страх. Схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом її виникнення; один з основних параметрів індивідуальних розходжень» [8, с. 551].

Розглядаючи тривожний стан особистості, фізіолог І. Павлов, визначає його як показник слабого типу нервової системи та хаотичність нервових процесів [9].

Особливої уваги у вивченні тривожності заслуговує думка видатного австрійського психоаналітика З. Фрейда, який у своїй роботі «Гальмування. Симптом. Тривожність» (1926) тривожність трактує як неприємне емоційне переживання, спричинене сигналом небезпеки [7].

Деякі науковці розглядають такі прояви тривожності:

- емоційні: спустошення, пошук ознак небезпеки, дратівливість, песимізм, відчуття неспокою, нетерплячість, проблеми з концентрацією уваги, постійне відчуття небезпеки, страху;
- поведінкові: уникнення ситуацій, що можуть викликати тривогу, втрата довіри до життя та людей, прокрастинація, відкладання справ на потім, складнощі з концентрацією, неможливість розслабитися, насолоджуватися спокоєм, бути собою;
- фізіологічні: розумова напруга, різкі коливання апетиту, проблеми з кишківником, нудота, діарея, проблеми зі сном, прискорення серцебиття, тремтіння, задишка, холодний піт, тілесний біль, м'язова напруга.

Поряд з визначенням дослідники виділяють різні види та рівні тривожності. Так, американський психолог, фахівець з проблем клінічної психології, психометрики, психології особистості, емоцій і стресу, Ч. Спілбергер розробив шкалу вимірювання тривожності, виділивши особистісну та ситуативну (реактивну) тривожності [2].

Особистісну тривожність трактують як готовність (установку) людини до переживання страху та занепокоєнь щодо широкого спектру суб'єктивно значущих явищ. Особистісна тривожність є базовою рисою особистості, що формується та фіксується в ранньому дитинстві, що виявляється в типовій, ситуаційно стійкій (тобто виникає незалежно від конкретних соціальних обставин) реакції людини – стані підвищеного занепокоєння – на загрозову її особистості ситуацію або вигадану. Особистісна тривожність, здебільшого, не виявляється як окрема риса, а здійснює негативний вплив на розвиток і формування інших властивостей і особливостей людини, таких, наприклад, як мотив уникнення невдачі, прагнення уникнення відповідальності, боязнь вступати в змагання з іншими людьми [5, с. 104].

Ситуативна тривожність вирізняється суб'єктивно пережитими емоціями, а саме: напруження, занепокоєння, заклопотаність, нервозність. Така ситуація з'являється як емоційна реакція на стресову і може бути різною за інтенсивністю та динамічністю в часі. Ситуативна тривожність може проявлятися в різних людей за різних ситуацій, водночас в одних вона є чітко окресленою, а в інших не виявляється зовсім. Так, наприклад, у деяких студентів підвищений стан занепокоєння, специфічна тривожність виникає на іспитах, в інших

ситуаціях вони здатні вести себе більш впевнено та сміливо. Зустрічаються молоді люди у яких при спілкуванні з особами протилежної статі з'являється особливе занепокоєння. Деяким особистостям важко даються розмови по телефону [5, с. 105].

Спочатку у людини виникає тільки ситуативна тривожність, яка потім, за несприятливих умов, може переформуватися в особистісну.

Юнацький вік, на думку відомого американського психолога, фахівця в галузі психології емоцій К. Ізарда, є періодом інтроспекції, оцінки власних бажань та можливостей, знань, постановки цілей на майбутнє, початку професійної самореалізації з чим пов'язано багато страхів, що активізують тривогу [3].

І. Ясточкіна, яка проводила дослідження проявів тривожності у молоді, визначила основні групи психологічних чинників особистісної тривожності у ранньому юнацькому віці: особистісні, адаптаційні та мотиваційні. Особистісними чинниками юнацької тривожності, на думку дослідниці, виступають вираження Я-концепції (дисгармонійне самоставлення, занижена самооцінка) та неоднозначне ставлення до власного минулого, сьогодення та прийдешнього. Соціально-психологічна дезадаптованість, що супроводжується конфліктним сприйняттям себе та інших, підвладна поведінка, безініціативна позиція у міжособистісних стосунках, переважання екстернального локусу контролю, відсторонення від вирішення проблем тощо – це адаптаційні чинники особистісної тривожності. Мотиваційними чинниками є: рівень домагань (неузгодженість, що проявляється: між компонентами мотиваційної структури особистості, у досягненні значущих цілей, прогностичних оцінках та причинних факторах діяльності), мотиви афіліації (прагнення до прийняття і страх відторгнення), внутрішні та зовнішні мотиви вибору професії, значущі для молодих осіб як індивідуально, так і соціально [9].

Аналізуючи гендерні особливості студентської молоді для підтвердження взаємозв'язку між гендерними відмінностями і проявом тривожності в юнацькому віці, Н. Кодацька і П. Терпімова описують характеристики гендерних особливостей дівчат та юнаків (за Н. Роговською):

1. У значній частини молодих людей більш розвиненою є права півкуля, що сприяє здатності до мистецтва, конкретно-образного характеру когнітивних процесів, які відповідають за розпізнавання й аналіз зорових і музичних образів, форм і структури предметів, за свідому орієнтацію в просторі, що дає можливість міркувати абстрактно, створюючи образи. Щодо дівчат, то у них більш

розвиненою є ліва півкуля, що сприяє здатності до абстрагування й узагальнення, словесно-логічному характеру пізнавальних процесів, оперуванню словами, умовними знаками та символами, що несе відповідальність за регуляцію логічного мислення, мови, правопису.

2. У переважній частині юнаків з психологічної сторони домінує емоційна врівноваженість, взаємовідносини з оточуючими людьми поверхневі, офіційні. Увагу більшості дівчат привертає сама людина, її внутрішній світ, проблеми людських взаємостосунків, ядро їх самосвідомості визначається міжособистісними відносинами.

3. Юнаки тяжіють до широкого кола спілкування. В комунікації дівчат переважають діади і тріади, що є «закритими» для оточуючих.

4. Юнаки причаровують увагу протилежної статі зв'язністю думок, фізичною поставою, сміливістю та спритністю, майстерністю в практичних справах. У дівчат спосіб привертання на себе уваги – зовнішність і незвичайна поведінка.

5. Хлопці полюбляють змагання та спортивну боротьбу. Дівчата теж змагаються, але за допомогою міжособистісних стосунків: у дискусіях і в порівнянні одна з одною [4, с. 318].

Таким чином, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що поширеною формою прояву підвищеного емоційного стану є тривожність, яка супроводжує всі види діяльності людини, в тому числі й життєдіяльність студентської молоді. Підвищений рівень тривожності здатний викликати і позитивний, і негативний вплив на успішність і діяльність осіб юнацького віку, особливо в умовах війни. Високий рівень тривожності викликає труднощі у пізнавальній діяльності студентів, лімітуючи зону уваги та гнучкість маневру дій, послаблює інтелектуальну працездатність, викликає хаос у діяльності, включаючи повну відмову від неї, викликає напруження емоційної сфери, а в довгостроковій перспективі – сприяє формуванню в студентській молоді низької самооцінки.

З метою дослідження гендерних особливостей прояву тривожності в осіб юнацького віку в період війни нами проведено дослідно-експериментальну роботу на базі Хмельницького національного університету. Експериментальну вибірку складають 88 студентів першого курсу спеціальності Психологія та Фізична культура і спорт факультету здоров'я, психології, фізичної культури та спорту, з них 45 дівчат та 43 хлопці віком від 16 до 18 років.

Результати за методикою «Маскулінність-фемінність» С. Бем представлені на рисунку 1.

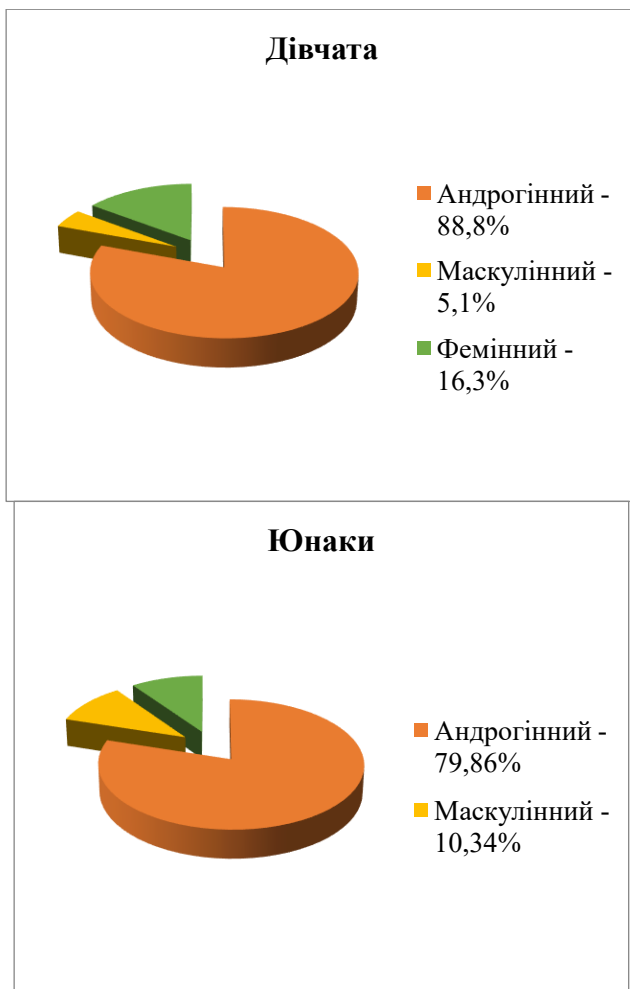

Рис. 1. Показники маскулінності-фемінності в юнаків і дівчат, %

Результати дослідження, отримані за методикою «Маскулінність-фемінність» С. Бем показали, що у 88,8% студентів жіночої статі та в 79,86% юнаків найбільш вираженим є андрогінний тип рольової поведінки. Такі показники вказують на те, що у більшості студентів-першокурсників представлені риси як маскулінності, так і фемінності, що, в свою чергу, сприяє можливості менш стереотипно ставитись до статево-рольових норм і легко змінювати заняття традиційно жіночими видами діяльності на чоловічі та навпаки.

16,3% дівчат мають фемінну гендерну роль, ознаками якої є: вірність, м'якість, толерантність, поступливість, здатність до емпатії, висока емоційність, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність тощо. Таким дівчатам притаманне прагнення отримати схвалення з боку оточуючих, залежність від думки інших, життєрадісність і разом з цим уразливість. У 9,8% хлопців виявлено фемінну гендерну роль, ознаками якої є чутливість, емпатійність, акцентування уваги на емоційних аспектах тощо. Фемінні хлопці здатні поступатися та приймати допомогу від інших людей, мають багато друзів та менш радикальні.

Результати діагностики продемонстрували, що у 10,34% досліджуваних хлопців провідним типом є маскуліність. Для маскуліних юнаків характерними рисами є сміливість, енергійність, незалежність, впевненість в собі, наполегливість, швидке прийняття рішень, агресивність, відстоювання власної думки, схильність до ризику тощо. У 5,1% дівчат виявлено маскуліність. Маскуліні дівчата вирізняються сильною волею, раціональністю мислення та поведінки, схильністю до змагальності, прагненням до лідерства в різних соціальних групах, надають перевагу видам діяльності, що історично вважалися чоловічими.

Таким чином, результати діагностики за методикою «Маскуліність-фемінність» С. Бем дають підстави стверджувати, що в сучасному світі традиційні статево-рольові функції чоловіка та жінки змішані, оскільки вимоги сучасного суспільства та виклики, що стоять сьогодні перед людством (хвороби, війни тощо), потребують гармонічного поєднання фемінних та маскуліних якостей.

Методика «Дослідження тривожності» Ч. Спілбергера в адаптації Ю. Ханіна дозволила діагностувати диференційоване вимірювання тривожності як особистісної властивості людини (рівня особистісної тривожності), так і як стану (рівня ситуативної тривожності) у дівчат і юнаків. Результати дослідження представлені на рисунку 2.

З рисунку 2 видно, що у хлопців показники ситуативної тривожності (40,9%) у порівнянні з особистісною (30,5%) є вищими, на відміну від дівчат у яких переважає особистісна тривожність (75,4%).

Високі показники особистісної тривожності свідчать про схильність студенток сприймати загрозу своїй самооцінці, самоповазі та життєдіяльності у великому діапазоні ситуацій, кожна з яких може стати стресом і викликати виражену тривогу. Варто зазначити, що у дівчат (66,7%) спостерігається високий рівень ситуативної тривожності, що виникає при потраплянні в стресову ситуацію і характеризується напруженістю, суб'єктивним дискомфортом, занепокоєнням,

заклопотаністю, нервозністю тощо. 22,5% дівчат мають середній рівень особистісної та 32,1% ситуативної тривожності. Такі показники свідчать, що у представниць жіночої статі тривога проявляється лише в ситуаціях, коли виникає загроза порушенню їх життєвих цінностей або фізичному здоров'ю.

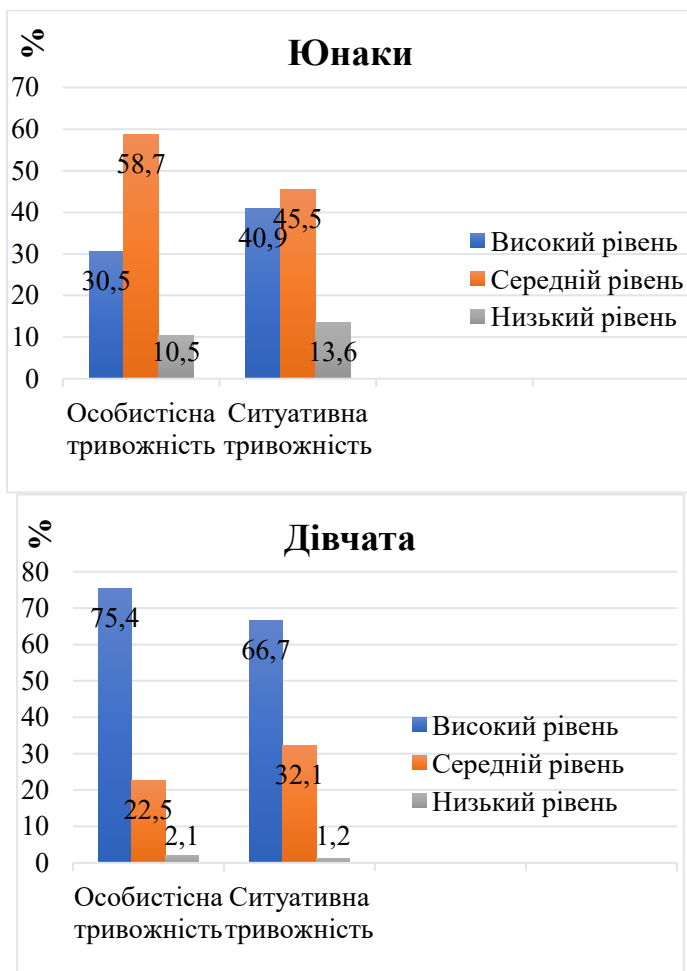

Рис. 2. Показники особистісної та ситуативної тривожності в дівчат і юнаків, %

Хлопці з високим рівнем тривожності як ситуативної (40,9%), так і особистісної (30,5%) здатні бути емоційно гострішими і запальнішими в порівнянні з іншими. Такі юнаки характеризуються запальним характером, роздратованістю, конфліктністю, неадекватним реагуванням. У юнаків з середнім рівнем особистісної тривожності (58,7%) та ситуативної тривожності (45,5%) тривога має тенденцію проявлятися не часто і, зазвичай, виконує мобілізуючу функцію, тобто спонукає зібратися з думками та налаштуватися на вирішення проблемної ситуації якнайшвидше

Таким чином, проаналізувавши результати дослідження за методикою вивчення тривожності Ч. Спілбергера в адаптації Ю. Ханіна ми отримали такі результати, а саме: значна частина респондентів (і дівчат, і хлопців) демонструє високі показники як особистісної, так і ситуативної тривожності, що може бути зумовлено як загальною ситуацією, викликаною війною на території України, вимушено переміщеними особами, як в межах України, так і поза ними, сигналами тривоги, так і труднощами іншого характеру, наприклад, проблемами адаптації першокурсників.

Показники, отримані в результаті проведення кореляційного аналізу, дозволили констатувати, що гендерні особливості та тривожність є взаємозалежними.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Таким чином, за результатами проведеного діагностичного дослідження можемо стверджувати, що у більшості студентів-першокурсників переважає андрогінна гендерна роль. У значній частині респондентів спостерігаються високі показники як особистісної, так і ситуативної тривожності. Студенти жіночої статі демонструють значно вищі показники тривожності, тоді як серед юнаків цей показник менший. Виявлені показники високої тривожності, що супроводжуються дратівливістю, напруженістю, розчаруванням, безвихіддю, емоційною нестійкістю тощо свідчать про необхідність розробки психолого-педагогічної програми зниження рівня тривожності в осіб юнацького віку.

Література

1. Гончар Ю., Кузнецова Т., Погорелов О., Штрухецький С. Посібник пресової практики з гендерної перспективи. Рівне : видавець О. Зень, 2015. 200 с.

2. **Гринечко А.** Типологія проявів тривожності в онтогенезі особистості. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. Серія Політологія, Психологія, Комунікації. №2. 2011. С. **282**.
3. Изард Кэррол Э. Психология эмоций – The Psychology of Emotions / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. СПб. : Питер, 2000. 464 с.
4. Кодацька Н. О., Терпімова П. Є. Гендерні аспекти прояву страхів і тривожності у студентів юнацького віку. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2016. № 7. С. 317-321.
5. Козляковський П. А. Загальна психологія : Навч. посібник. В 2 т. 2-ге вид., доп. і переробл. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. 240 с.
6. Словник гендерних термінів / Укладач З. В. Шевченко. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с. Відновлено з: <http://a-z-gender.net/ua/%D2%91ender.html>
7. Фрейд З. Гальмування, симптом і тривога // Зібрання творів. 1940-1942. Т. 14. 35 с.
8. Шагар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
9. Ясточкіна І. А. Прояви тривожності серед студентської молоді. *Вісник Запорізького національного університету*. Педагогічні науки. 2014. № 1. С. 173-180.

References

1. Honchar Yu., Kuznietsova T., Pohorielov O., Shtrukhetskyy S. Posibnyk presovoi praktyky z hendernoї perspektyvy. Rivne : vydavets O. Zen, 2015. 200 s.
2. Hrynechko A. Typolohiia proiaviv tryvozhnosti v ontogenezi osobystosti. *Ukrainskyi naukovyi zhurnal «Osvita rehionu»*. Seriiia Politolohiia, Psykholohiia, Komunikatsii. №2. 2011. S. 282.
3. Yzard Kэрrol Э. Psykholohiia emotsyi – The Psychology of Emotions / per. s anhl. A. M. Tatlybaevoi. SPb. : Pyter, 2000. 464 s.
4. Kodatska N. O., Terpimova P. Ye. Henderni aspekty proiavu strakhiv i tryvozhnosti u studentiv yunatskoho viku. *Naukovyi zhurnal «Molodyi vchenyi»*. 2016. № 7. S. 317-321.
5. Kozliakovskyy P. A. Zahalna psykholohiia : Navch. posibnyk. V 2 t. 2-he vyd., dop. i pererobl. Mykolaiv : Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly, 2004. 240 s.
6. Slovyk gendernykh terminiv / Ukladach Z. V. Shevchenko. Cherkasy : vydavets Chabanenko Yu., 2016. 336 s. Vidnovleno z: <http://a-z-gender.net/ua/%D2%91ender.html>
7. Freid Z. Halmuvannia, symptom i tryvoha // Zibrannia tvoriv. 1940-1942. T. 14. 35 s.
8. Shahar V. B. Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovyk. X. : Prapor, 2007. 640 s.
9. Iastochkina I. A. Proiavy tryvozhnosti sered studentskoi molodi. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Pedahohichni nauky. 2014. № 1. S. 173-180.